

JEGYZETEK

GYERMEKVILÁG

¹ *Síppal-dobbal* című versenyét a Jóbarát 1971-ben bonyolította le. A pályázatra érkező, hitelesnek ítélt 2385 játéktárgyat és 2700 oldalnyi játékleírást Szatmártól a Bán-ságig, a Szeret mentétől a Zsilvölgyéig terjedő területről, tehát összes jelentősebb hazai néprajzi tájunkról küldték be a részt vevő gyermekek. A gyűjtemény múzeumi leltár-száma J. 5755. A verseny jelentőségét Szabó Zsolt (1976. 78—79.) méltatta.

² A Dolgozó Nő 1971-ben hirdetett *Varrj pólyát Kis Katinak* című pályázatára 33 csecsemő- és kisgyermeköltözék gyűlt össze. A gyűjtemény múzeumi leltárszáma 5716. A pályázatot Szabó Zsolt (1976. 79.) ismertette.

³ Részletes könyvészeti jegyzékek: Szendrey Zs. és Szendrey Á. 1937.307—308.; Vajkai 1948.16—26.

⁴ A leggazdagabb magyar gyermekjáték-könyvészeti jegyzékek: Bartha K. 1937. 193—195.; Kresz 1948.21—24.; Bartók—Kodály—Kerényi 1957. 906—911.; Bakos 1953.336.; Janek 1968, valamint Sándor 1965.343—345. és 1971.563—566.

⁵ Ilyenek a születéssel kapcsolatban: Wlisslockiné tanulmányai (1893.107—116, 208—234. és 1894.117—119.), a Temesváry könyve (1899). A legjobb játékmonográfiák az egy-egy tájegység vagy műfaj játékeit összefoglaló kötetek (1. a 6. sz. jegyzetet). A rendkívül gazdag játékirodalomban bőven találunk más jellegű információkat is. Történeti adatokat közül pl. Radvánszky (1887. 421—424.). Régi írott forrásokat idéz fel Kiss Á. 1891. 500—518. A játékpszichológiai munkák közül a Szemeréét (1904) és Justhnéét (1975) forgattam haszonnal. Több jelentős írásban szóba kerül egyes játéktípusok vagy szövegek eredete is, pl. Kálmány az *Egyedem-begyedem* és a *Pim-pim bába* mondókák ugor kori származására figyelmeztet (1882. 206—207.). Roheim a sámánkodó gyógyítás nyomait fedezi fel a *Gólyagólya, gilice* kezdetű gyermekversben (1912. 360.). Solymossy (1926.87.) egyik ujjkiolvasó mondóka külföldi párhuzamait sorolja fel.

⁶ A legjelentősebb játékgyűjtemények: Porzsolt 1885; Kiss Á. 1891; Török. 1896; Láng 1900; Lajos é.n.; Gönczi 1949; Bakos 1953; Kerényi 1957; Hajdu 1971; Selmeczi 1972; *Cinege, cinege, kismadár...* 1975; *Bújj, bújj, zöldág...* 1976 és *Kivirágzott a diófa* 1977. Helyi játékmonográfiát írt József (1943).

⁷ Így pl. Magyar (1929.217.) a fűszálak kötésének módjára, Semayer (1897.320, 415.) a játékszergyűjtés fontosságára, Berecz és Lajos (1952) a népi sportjátékokra, Kerényi (1953) az énekes-táncos játékokra hívja fel a figyelmet. A funkcionális szempontú játékgyűjtést Kresz 1948 sűrgeti.

⁸ Játékrendszerezési kísérletek: Markó 1953; Bakos 1953; Kerényi 1957.703—706.; Lajos 1968. 139—156. és Igaz 1968. Valamennyi elfogadható, de a maga módján mindenik merev is.

⁹ A gyermekek testi gondozása Gönczi, Kiss L. és Kresz gyermekekről szóló monográfiáját leszámítva, alig kerül szóba. Legfeljebb az újabb hazai népművészeti monográfiákban bukkanhatunk néhány összehasonlító adatra a hálólhelyet, haj- és ruhaviseletet illetően. Ilyenek Kós—Szentimrei—Nagy (1972,1974,1978), továbbá Faragó—Nagy—Vámszer (1977) munkái.

¹⁰ A gyermekek egyik legáltalánosabb munkájáról, a pásztorkodásról, annak a fiúk életében betöltött szerepéről Berzsényi (1968. 338—341), Herman (1902. 156—157.), Koós (1890.54—56.) és Horváth (1971.98.) ír. Egyébként a gyermekmunka jellem- és egyéniség-fejlesztő szerepére Láng (1900. és 1904. febr. 23., márc. 5., ápr. 23) már a századfordulón felhívja a figyelmet. Az iskoláslány munkájáról pár szóval Fél (1935.100 és 1941.93.) tájékoztat; újabban a kérdést alaposabban Váradi (1971.203—206.) és Jávör (1966) kutatta.

¹¹ A népszokásokat tárgyaló legfontosabb művek, mint Bálint 1938, Dömötör 1964 és 1974, Kerényi 1953, Roheim 1925, Szendrey Zs. és Szendrey Á. 1937 és Viski 1935 monográfiái, tanulmányai, akárcsak Makkai—Nagy 1939, Balázs 1942 vagy mások szövegközlései természetesen említik a gyermekek jelenlétét a népszokásokban, anélkül azonban, hogy a látványos cselekményeknek a gyermekéletben betöltött jelentőségét részleteznék.

¹² A gyermekek hagyományokba nevelődését Fél 1935 szórványos adatain kívül Zentai (1942.39—44.) tanulmánya, majd Kresz (1944a) kiváló monográfiája tárgyalja. Ez utóbbiból azonban csak részletek jelentek meg: 1944^b, 1949.

¹³ Hermann 1891. 218—219.

¹⁴ Nagy L. (1903^b 268.) említi, hogy a németeknél a gyermekéletét már a XVIII. században kutatták. E témával először Tiedermann foglalkozott 1787-ben, majd később

Berthold 1856-ban. Észak-Amerikában 1811-ben indult gyermektanulmányozási mozgalom, melynek elveit, módszereit, szempontjait Nagy L. (1903^a 57—71.) ismerteti, aki (uo. 208.) a korabeli magyar törekvésekre is utal.

¹⁵ Ilyent közöl Nagy L. (1903.168—208.), Láng (1903. 562—573.) és Beyer (1905.14.).

¹⁶ A falusi iskolások családpszichológiai helyzetét méri fel jóval később Albrecht (1938. 23—33.).

¹⁷ A magyar népi társadalommal kapcsolatos ismereteket Fél (1948) foglalta össze, megjelölve egyben a módszeres kutatások irányvonalát is. Az alapvető kérdések tisztázását megkísérelő Szabó L. (1970^a) megállapítja: „annak ellenére, hogy ez a kialakulási folyamat több mint 30 éve megindult, egységes társadalomnéprajzi szemléletnek még halvány nyomaival sem találkozunk”. E munkája végéhez Szabó L. (1970^a 117—134.) társadalomnéprajzi könyvészeti jegyzéket mellékel. A társadalomnéprajzi tanulmányokat sürgeti Kós több ízben is (1975.34—35. és 54—60., 1976.27—28.).

¹⁸ Gönczi é.n. (1937)

¹⁹ Kresz 1944a az alábbi munkákra hivatkozik: Hans F. K. Günther: *Das Bauerntum als Leben- und Gemeinschaftsform*. Leipzig u. Berlin, 1939.; J. F. Dietz: *Das Dorf als Erziehungsgemeinde*. Weimar, 1927.; H. Ploss: *Das Kind in Brauch und Sitte der Völker*. Leipzig, 1894.; Hildegard Hetzer: *Das volkstümliche Kinderspiel*. Berlin—Wien, 1927 és Karl Themel: *Dorfkind, Stadtkind und Industriekind*. Langentalza, 1931.

²⁰ Kresz 1944^a 1944^b 1949.

²¹ A gyermek életciklusai közül a serdülőkorról Kresz (1948) előtt viszonylag kevesen írtak, az ezt záró legényavatásnak viszont gazdag irodalma van. Az utóbbi évtizedekben avató szokásokról számolt be pl. Faragó 1947^b 112—118., Szendrey Á. 1952.358—370. és Jámbor 1957. 99—120.

²² Nevezetesen a pólyalásról: 1943.173—174.; a kisbuba és anyja életéről: 1960^b 220—258.; a hagyományokba való belenevelődésről: 1949. 57—93, 140—143.; a gyermekviseletről: 1957.103—124.; a játékról: 1959. 172—203.; a fiatalaság társas életéről: 1960^a 93—121.

²³ Kiss L. é.n. a,b.

²⁴ Kós 1976.28.

²⁵ Kósa—Filep 1975.107.

²⁶ Kós 1976.27.

²⁷ Háromszéken kívül a moldvai magyarság köréből gyűjtöttem gyermekneveléssel és -játékkal kapcsolatos adatokat.

²⁸ A már említett magyar és néhány külföldi munka mellett főként a román szakirodalmat forgattam át, nemcsak azért, mert ehhez értem hozzá a legkönnyebben, hanem mert a kölcsönhatások feltételeit a moldvai szomszédság és az esztelneki lakosság moldvai bérmunkája is megteremtette. A magyarhoz hasonlóan a gyermekekkel kapcsolatos román szakirodalom is egyenlenségeket mutat. Bár a gyermekélet néprajzi témavázlatát Tocilescu már a századfordulón megszerkesztette (1909.XIII—XIV.), ennek nyomán monográfia tudomásom szerint a mai napig sem jelent meg; itt is a téma egyes részleteinek kutatásában felmutatott eredményekkel kell beérnünk. A születésről kitűnő monográfiát írt Marian (1892), majd a téma egyes részletkérdéseire más kutatók, így Lorinț, (1968. 520—529.), Văcaru (1968.572—576.) is érdemben hozzászóltak. A játékszöveg-gyűjtemények közül legnagyobb haszonnal Pamfile közleményeit (1906,1907,1909) forgattam. A népköltészet gyermekkorhoz kapcsolódó különböző vonatkozásairól Cernea (1973), Teodorescu—Păun (1967. 158—159. és 245—250.), Vrabie (1970) és Mușlea (1972. 37—115.) tollából volt alkalmam olvasni, míg a népszokások terén Julan—Mănăstireanu (1968), ill. Marian (1892) és Mușlea (1972. 404—424.) munkáiból tájékozódtam. A nevelés és általában monográfiám más, fenntebb nem említett kérdéseiről nem találtam írott anyagot.

²⁹ Matolcsy é.n. 4.

³⁰ Orbán 1868.114.

³¹ MESz 74.

³² Eszt. közs.mon.

³³ A Felvidéki Háromszéknek Kézdivásárhelytől északra eső területe, melyet néhány délebbi falucsoporttal együtt katolikus lakossága miatt *Szentföldnek* is neveznek. Orbán 1868. 108,114. és Kósa—Filep 1975. 177.

³⁴ Orbán 1868. 114.

³⁵ Fer.Erd. 206.

³⁶ Hszék.népk. 99.

³⁷ Uo.

³⁸ Így 1782-ben csiki (lázárfalvi, tusnádi, csíkszentgyörgyi, kászoni, kászónújfalusi) és felső-háromszéki (berecki, kézdiszentléleki, bélafalvi) serdülők tanultak a szemináriumban. GubTrans 8529/1782. Később a már romladozó épületbe „a felvidéki környékből s még

távolabbról is feles számból álló gyermekeket tanulás végett hoznak az atyák és anyák oda, csak ezen folyó 1808-diki esztendőben 147 gyermekek tanulnak benne. A kantai iskolában pediglen a szegény atyák és anyák gyermekeiket nem internálhatják, mert ottan szörnyű drága csak a szállásadás is és ezen drágaságos világban a gabona terméketlensége mián a szülőknek nincsen módja benne, hogy gyermekeiket Kantába tarthassák iskolába. [...] Esztelneki tisztelendő Páter franciscanus szerzetesei közül egy tanító professor a gyermekeket deáki tudományra az ábécétől fogva principiáig esztendőnkint oktatta.” GubTrans 7614/1808.

³⁹ Hszék.népokt. 99. Az iskolai színház alapításának körülményeit az alábbi oklevélrészlet világítja meg: „Miháltz József testamentaliter légalta volt az Esztelneki Vizen két kövű liztelő malmot, melynek jövedelméből a szeminárium oskola házzal együtt conserválatott. 1785 Regina Decretu szerént per licitáción eladatott a szeminárium malma. A malom ára pediglen elvitetett a királyi cassába. A következő üdön maradott volt az elvitetett malom jövedelméből építettett comediát tartó fennálló theatrom és egy gabonásház.” GubTrans 2666/809.

⁴⁰ Kiss Zoltán esztelneki nyugdíjas tanító szíves közlése.

⁴¹ „II. József alatt az intézet a királyi kamara gondoskodása alá rendeltetvén, lassankint egészen tönkrement.” Pallas 503.

⁴² Pontosabban az 1900-as népszámlálás 1050 magyar, 1 horvát és 2 cigány, vallásra nézve 1032 római katolikus, 10 görög katolikus, 9 ev. református és 2 izraelita lakost említ. MSK. 1902. 584.

⁴³ Székely erről a következőket írja: „A kezdeti egységes székely közösség, communitas rendi tagolódása történelmi fejlődési folyamat eredménye, mely gazdasági, politikai és társadalmi okokra vezethető vissza. Kezdetben a székelyek között nem volt rendi különbség, minden székely egyformán szabad és nemes volt, ami a születéssel járt. Az okleveles adatok szerint a rendi tagozódás már a XIV-ik század elején megkezdődik, s a XV-ik században már két rendről, a főemberek és a közemberek rendjéről van említés. Ezt a rendi különválást, mely a székelység három rendre való megosztását eredményezte (primorok-főnépek, principili-lófők és közszékelyek, ez utóbbiak a darabantok a XVI. századból). Connert a magyarországi banderális rendszer hatásának tulajdonítja. Szádeczky, Kardos és Szilágyi a vagyoni különbségekre és a katonáskodás különböző módjára vezetnek vissza. Kétségtelen, hogy a rendi tagozódás alapja a hadviselés módja volt, de nagy szerepe volt a tisztségviselésnek és a vagyoni állapotnak is. Ezt mutatja a későbbi fejlődés is, mikor kialakul a földönlakók rendje, s a szabad székelyek egy része pedig elszegényedés miatt jobbágy sorba süllyed.” Székely 1979.

⁴⁴ Az egyes családok társadalmi helyzetéről az alábbi levéltári forrásokból értesültem: 1602: SzOkl VI. 1896. 191—192.; 1610, 1683, 1733, 1742, 1743: Szacsvai lt; 1807: Conscr. Czír; 1808: GubTrans 7617/808; 1815: GubTrans 3971/815; 1842—1843: Eszt.jkv.

⁴⁵ Pontosabban az 1703-as adóügyi összeírás szerint a faluban 112 családból 9 (8%) armalista, 25 (22,3%) lófő, 33 (29,4%) gyalogkatoná és 45 (40,2%) jobbágy, illetve zsellér. Hszék, Cszék a.ö. (Százalékos átszámítás tőlem.)

⁴⁶ Egyed 1971. 236.

⁴⁷ Conscr. Czír.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Erről tanúskodik az alábbi oklevélrészlet is: „amellet pedig arra köték magukat Benő Jakab és Benő István, hogy ha a jobbágyokat vagy egyéb jószágokat kényszerítettének eladni, elsőbben közelebb való véreket megkínálván vele, ha meg nem veszik, annak utána Szacsvai György uramat kénálják meg vele, ha meg nem venné, másnak akárkinek eladhatná.” Szacsvai lt. 1668.

⁵⁰ A feudális tagolódás csökevényeiről bővebben I.: Imreh I. 1946. 42—66. és Antal 1947. 58—68.

⁵¹ Egyed 1971. 266.

⁵² Abszolút számokban és százalékban kifejezve a földbirtok a következőképpen oszlott meg (Rec. agr. 1930):

Kat. Hold	Birtokosok száma	%
70 hold felett	2	1
30—35 hold között	2	1
10—30 „ „	11	6
5—10 „ „	38	21
1—5 „ „	94	50,5
1 „ alatt	1	0,5
Földnélküli	35	20

⁵³ 1908-ban összesen 2578 hold volt közös tulajdonban (Kat. tel.).

⁵⁴ Egyed 1975. 59.

⁵⁵ Kat. tel.

⁵⁶ Pontosabban 1895-ben a határ művelési áganként a következőképpen oszlott meg: szántóföld 945, kert 146, rét 2170, legelő 633, erdő 11 416, nádas 1, nem termő terület pedig 297 kat. hold. Mezőg. Stat. I. 610.

⁵⁷ Az 1900-as népszámlálás szerint 1053 lakosból 892 élt mezőgazdaságból. MSK II. 1904. 979.

⁵⁸ Míg 1895-ben a szántó aránya az összterülethez képest 6%, addig 1909-ben 10,4%, 1929-ben pedig 14% volt. Hasonlóképpen növekedett a kertek százalékaránya is, amelyek az összterületnek 1895-ben 0,9%-át, 1909-ben 1,5%-át, 1929-ben pedig 3,9%-át tették ki. (Százalékos átszámítás tölem.) Mezőg. Stat. 610, Kat. tel. és Rec. agr. 1930.

⁵⁹ Az idézett 1895-ös mezőgazdasági összeírás szerint akkor is csak minden tizedik eke volt teljesen vasból. Mezőg. Stat. I. 610.

⁶⁰ 1929-ben rozst és árpát minden szántóval rendelkező gazda termesztett, őszi búzát hasonlóképpen majdnem mindenki, zabot csak kevesen. Kukoricát meglehetősen kis területre vetettek, lencsét többet, de csak a 10 holdnál több földet birtokló gazdák. A krumpli-termesztés elég általános volt, nagy területet szántak rá. A takarmánynövények közül kevés földbe répát, tököt és nagyobb területre lóherét vetettek. Kendert és mákot főként a középgazdaságokban termesztettek. A konyhakerti növények: káposzta, hagyma, paradicsom, paszuly és más zöldségfélék saját szükségleteiket fedezték. A bevetett összterület 23,9%-án rozst, 21,8%-án árpát, 21,4%-án őszi búzát, 16,6%-án krumplit, 6,3%-án zabot, 4,9%-án kukoricát, 1,3%-án lencsét, 1%-án lóherét, 0,5%-án lucernát, 0,1%-án répát, 0,2%-án kendert, ugyanannyi mákot, káposztát, 0,1%-án hagymát, paradicsomot, paszulyt és 1,8%-án más zöldségeket termesztettek. A gyümölcsfák száma 1929-ben: szilvafa 544, meggyfa 351, almafa 260, körtefa 156, cseresznyefa 36. diófa 9. Rec. agr. 1930. (Százalékos átszámítás tölem.)

⁶¹ Beszédesen tükrözi ezt a tény az idézett mezőgazdasági statisztikák számadatainak összevetése:

Év	szarvasmarha	ló	juh	kecske	sertés
1895	698	53	1109	27	313
1929	478	83	788	45	169

⁶² Mezőg. Stat. II. 474. és Rec. agr. 1930.

⁶³ Az 1930-as mezőgazdasági összeírás adatai szerint családtípusonként az állatállomány az alábbi módon oszlott meg:

Gazdaságtípus	szarvasmarha	ló	juh	kecske	sertés	szárnyas
70 hold feletti (Szacsvai)	11	3	15		9	
20—35 holdasok	4	3	13		4	16
10—19 „	3,5	0,7	7,6		1,2	10
5—9 „	2,9	0,54	5	0,2	0,94	7
1—4 „	2,3	0,4	3,8	0,3	0,65	6,2

Rec. agr. 1930. (Átlagszámítás tölem.)

⁶⁴ A Conscr. Czir. összeírásában erről ezt olvashatjuk: „Közönséges erdőllő helyeink amilyen bővséggel, oly könnyű erdőléssel vagynak, hozhatván egy jó tere fát nyolc vagy kilenc óra alatt, vagynak tilalmas erdők is a szabaduláson éppen úgy, mint a posessor urak s a közönség által is használható épületeknek való fáink bővséggel lévén, abból pénzt summásan csinálhatunk, a tűzifát is eladásra használhatjuk, sokan elviszik a háztól, mind bikk- és fenyőfával bővelkedünk, bikkmag is vagyon az erdőbe, a sertéseink hizlálására ottan jó szénát termő kaszálóban is bővelkedünk.” Conscr. Czir.

⁶⁵ MSK. 1904. 779.

⁶⁶ A kétgáteres fűrészgyár, melyet a kézdivásárhelyi Kovács István építtetett, hamarosan a Neuberger cég, majd a Magyar Erdőipar kezére került. 1928-ban még egy egygáteres épült, a Fülöp Gábor-féle majd 1930-ban még egy, a Benke—Kiss—Kozma-féle fűrészgyár. Ezek a felszabadulásig működtek. Ugyanakkor a szomszédos Bélafalván is működött két fűrészgyár, a Pethe Ferenc-féle kétgáteres kisebb és a Weiss Menyhért által

1927-ben épített, majd 1929-ben a Swag Soc. Forest. Ardeleana tulajdonába kerülő nagyobb üzem négy átterrel. Ind. Com. Lemn. 17—19.

⁶⁷MSK 779.

⁶⁸MSK XLVIII. 781.

⁶⁹A falu 496 nő lakosa közül 315, feltehetően minden felnőtt leány és asszony szőtt-font. MSK II. 390. és 780—781.

⁷⁰1910-ben iparral mellékesen mindössze 24 férfi és 5 nő foglalkozott. MSK XLVIII. 780—781.

⁷¹Az 1900-as népszámlálás adatai szerint a faluban összesen 56 kisbirtokos napszamos élt. MSK XXVIII. 780—781.

⁷²MSK I. 390.

⁷³A XX. század elején, az iskolai kézimunkaórák hatására az udvarhelyszéki falvak többségében is a *fahéjas pirossal* bélelt horgolt vagy bolticsipkés *párnabűt* vált divattá. Gergely 1976. 8.

⁷⁴Esztelneken ly hangot nem ejtenek: az ly és lj betűk tehát az ejtésbeli j hangnak felelnek meg. A köznyelvi helyesírásnak megfelelő jelöléshez a kiadó kérésére ragaszkodtam.

⁷⁵A sárpilisi és nyárszói gyermekközösségeknek, az együttjátszó *bandáknak*, *csoportok*-nak nemcsak kötött létszámú tagsága volt, hanem külön játszóhelye is: Kresz 1942.45—62. 1944^a 150—155.

⁷⁶Az 1965-ös népszámlálási adatok forrása: Eszt.közs.mon.

⁷⁷Kósa—Szánthó 1974—75. 201.

⁷⁸Ez a felfogás azért jellemezte általában a parasztság életét, mert folytonos termelést és korlátozatlan születést előíró alaptörvényéből fakadt. Erdei é.n. 96. Kresz 1944^a. 19. A magzatelhajtás szörványos gyakorlatáról Gémes már a honfoglalás korából is talált adatokat (1975.235.). A magyar paraszti társadalomban a tömegesebb méretű születésszabályozás a XIX. század közepén kezdődött el, és egyes vidékeken, így a Dél-Dunántúlon „igen gyorsan az egyetlen utóddal rendelkező család társadalmilag is elfogadott formájához vezetett.” Morvay—Tátrai 1977.646.

⁷⁹A faluban a születésszám évenkénti átlaga a következő volt: 1904—1913 között: 32; 1914—1918: 24; 1919—1928: 30; 1929—1938: 31; 1939: 26; 1940—1944: 32,4; 1945—1954: 24,4; 1955—1959: 20,6; 1960—1966: 14,6; 1967—1973: 19,7.

⁸⁰A tudatos születésszabályozás, Morvay—Tátrai megfogalmazása szerint „... a paraszti életfeltételek s az ezekkel együtt járó életforma, értékrendszer, erkölcs megváltozásában gyökerezik. A földtulajdon megnövekedett értéke, a munkaszervezési formák és módok változása, az igényesebb élet utáni vágy, valamint a paraszti rétegeknek a vagyon nagysága szerinti újraértékelése mind az egyke rendszer kialakulását támogatták.” 1977.646.

⁸¹Az anyára nézve is gyakran tragikus kimenetelű magzatelhajtás századunk elején egész Háromszéken ismert gyakorlat volt. Csernátomból például többféle erőszakos fizikai beavatkozásról és hét abortív hatású növény használatáról van tudomásunk. Miklós 1975.5.

⁸²Régi jogszokásaink és törvényeink Kolozvári Sándor és Óvári Kelemen szerint „nemcsak az újszülött gyermekeknek, hanem születés előtt már a méhmagzatnak (foetus) életét is [...] különös oltalom alá vették. A terhességi állapotnak elhallgatása, a szülés előtt és alatt a szükséges segély igénybevételének elmulasztása, vagy a méhmagzat halálát okozó szándékos és vétkes cselekmény elkövetése szigorú büntetés terhe alatt tiltva volt.” Idézi Gémes 1975.235. A magzatnak az egyházi álláspont és a néphit szerint is lelke van; a lelkes lény megölése pedig egyenlő a gyilkossággal. Gémes 1975. 235.

⁸³Ez a hit az egész magyar folklórterületen ismeretes. Gémes 1975. 248.

⁸⁴Miklós 1975.3.

⁸⁵Pontosabban a népesség a következőképpen alakult:

Időpont	Lélekszám	Forrás
1784—1787	223	Első népsz. 306.
1869	1093	
1880	925	
1890	1045	MSK XLII. 854.
1900	1047+86	
1910	1147	
1941	1259	1941. népsz. 306—309
1965	1102	Eszt. közs. mon.
1973	1080	Az adatot a polyáni néptanács közölte

Az első népszámlálás nyilvánvalóan csak a lakosság egy bizonyos kategóriáját öleli fel, a továbbiak viszont csak a jelenlevőket veszik számba, így adataik — tekintettel a cselédkezés, az időszakos mezei munkára járás révén fennálló nagyfokú népmozgásra — kisebbek, mint a tényleges népesség. A múlt század utolsó éveiben Kézdi járásban csak Románia felé évenként 1700 útlevelet állítottak ki (H. kiv. 70.). 1908-ban 86 esztelneki lakos tartózkodott külföldön (MSK XVII. 390,391.). Az 1941-es ugrás is a népmozgással magyarázható, amit a statisztikai adatok is tükröznek. Az 1900-as népszámlálás idején pl. a római és görög katolikus lakosságon kívül csak 9 ev. református és 2 izraelita élt a faluban (MSK II. 391.), míg 1941-ben 56 református és 11 izraelita (1941. népsz. 538.). Végül a napjainkban észlelhető esés részben a gyermekszám csökkenése, részben a városra való beköltözés következménye.

⁸⁶ Szendrey Zs. 1938 40. 1938 258.

⁸⁷ Ehhez hasonló gondolkodásmódból fakadó hiedelmek Háromszék-szerte nagy számban ismeretesek. A csernátони terhes asszony pl. megkülönböztetett figyelemben részesült. Nem ehetett szőrös gyümölcsöt, nem fürödhetett, nehogy a víz elvigye a gyermekét. Ha hajjas kukoricát lopott, hosszú selymes hajú leányt jósoltak neki. Tisztátalan lévén, törvény előtt nem esküdhethet, tésztát nem gyúrhatott, káposztát nem savanyíthatott. Másrészt tisztítóerőt tulajdonítottak neki: ha a pincét megseperte, kipusztultak a békák; úgy hitték, termékenységből is sugárzott ki környezetére: gazdagon termett az a fa, amelynek gyümölcséből evett. Miklós 1975.6—9.

⁸⁸ Temesváry 1899.4.

⁸⁹ A továbbiakban, valahányszor a szüléssel, csecsemőápolással kapcsolatos esztelneki szokásokat bírálom, tulajdonképpen a két világháború között ott tevékenykedő, ma nyugdíjas szakképesített bábaasszonyok véleményét közlöm. Ez az esetek többségében helytálló, bár a modernebb orvostudomány egy-két archaikus eljárásban pozitívumokat is felfedezni vél. Mindenesetre, az ártalmas praktikák mozgatórugója legtöbbször szintén a jó szándék, a féltő aggodalom és, persze, a tudatlanság volt.

⁹⁰ Az ülve és guggolva szülés mellett a magyarság körében az állva és fekvé szülés is hagyományos szülési mód volt. Utóbbi a földön történt, mégpedig a pusztá vagy szalmával, gyékénnyel, rongyokkal, a férj gatyájával leterített földön. Az ágyban való szülésmódot csak a bába nagy erőltetésére fogadták el. (Szendrey Zs. és Szendrey A. 1937. 158—159.). Csernátонban a viaszosvászonnal megvetett ágyba hagyományos módon szalmát tettek, hogy szülés után elégethessék. Az ilyen szalmát ugyanis tisztátalannak, rontó erejűnek tartották (Miklós 1975.11—12.).

⁹¹ A hetedik gyermek, továbbá a feltűnő jegyekkel: burokban vagy foggal született gyermek a magyar néphit szerint rendkívüli felnőtté válik. Utóbbiból lesz a táltos (Diószegi 1973. 55.).

⁹² Erről az esetről többet nem sikerült kiderítenem, mert adatközlőm, aki eleve homályosan emlékezett rá, időközben meghalt, más pedig nem tud róla. Ezt a hiedelmet az alsó-háromszéki románok hagyományai világítják meg. Ezek szerint az újszülött sorsáról a szülést követő első három éjjel a helyszínrre siető három, hét, kilenc vagy tizenkét *urszita* (sorstündér) döntött. Az újszülött családja igyekezett kedvezően befolyásolni azok hangulatát: három éjszakára bőséges asztalt terített számukra, majd az ablak alá rejtőzködve próbálta kifürkészni határozatukat. Ha azok rossz sorsot szántak neki, hiába tettek meg mindent, hogy a bajt elhárítsák. Moldovan Nicolae szíves közlése.

⁹³ Szendrey Zs. és Szendrey Á. 1937. 160.

⁹⁴ A monográfiában szereplő népi növénynevek értelmezése a mutatóban található.

⁹⁵ Gyűjtésem során a *feresztőcsebernél* ritkábban használt *tekenyőt* már nem találtam meg: ezért róla rajzot nem mellékelek. Amennyiben hasonló helyzetben adatközlőim segítségével sikerült rekonstruálni a tárgy formáját, ezt a tényt a rajz magyarázó szövegében esetenként feltüntettem.

⁹⁶ Az angol antropológus Tylor és iskolája szerint mai babonáink többsége még a tételes vallások föllépte előtti világnézetből származó örökség. Az ilyen önmagukat túlélő elemek egykori gyakorlati jelentősége rég kiveszett, az őket megőrző köznép azonban szokásként életben tartja (Solymossy 1937. 346.).

⁹⁷ A kópés, a cselekvő személy lényének szoros tartozéka, az integritásos gondolkodás szerint gonoszelhárító hatású, akárcsak szuggesztív erejével a kimondott szó, a ráolvasás (Solymossy 1937. 366—367. és 384—385.).

⁹⁸ Ez a különleges tisztelet összefüggésben van azzal a ténnyel, hogy az asztal a lakás *szent sarkának* tartozéka. Róla enni is eredetileg csak ünnepkor szoktak, s az asszonyok egyes vidékeken, így a palócoknál, le sem ülhetnek melléje (Csilléry 1977^a. 153—154.).

⁹⁹ Ez a hiedelem szintén ősi gyökerű. Primitív elgondolás szerint a betegségdémonok az emberek ruhájába fészkelik be magukat, hogy a ruha gazdáját megrontsák. Erre különösen alkalmas időpont az éjszaka (Solymossy 1937. 389.).

¹⁰⁰ Csernátonban az előtejet a földre — ősi szent helyre — fejték (Miklós 1975. 15.).

¹⁰¹ Ennek a gyógymódnak az alapja az asszociációs analógia, amely szerint a betegség okában benne van a gyógyítás eszköze is. Ha tehát pl. kutyától ijedt meg a szoptatós asszony, elapadt tejét a kutyaalakot felvevő viasz láttán visszanyeri (Szendrey Zs. és Szendrey Á. 1937. 230.).

¹⁰² A talpas és állványos bölcsőfélék a magyarság körében a középkorban terjedtek el. A talpas bölcsőt a magyar előkelők a honfoglalás előtt, török közvetítéssel ismerték meg, a magyar parasztoknál a XIII. századtól adatolt. Eleinte magas és függőleges lábú volt. Stabillabb, alacsony, gyakran láb nélküli változatai a XIII—XV. század folyamán alakultak ki, ezek oldalfala kifelé dőlt. Az állványos bölcső valószínűleg közel-keleti eredetű (Csilléry 1977^b. 363—365.).

¹⁰³ A csecsemőre és anyjára ártalmas szellemlények, a *szépasszonyok* a pogány magyar ősvallás *Szépasszonyának* és a rendelkezésére álló *boszorkányának* az utódai. A Szépasszony viszont az életet adó istenasszony, a *Nagyboldogasszony* alárendeltjének, a magyar néphitben ma sokfelé még ismert, a csecsemőt és anyját gyógyító és óvó *Boldogasszonynak* az alteregója volt. „Boldogasszony és Szépasszony hajdan nem két felső lény volt, hanem egy és ugyanazon személy, aki áldott és vert.” Szétválásuk a keresztény vallás hatásának az eredménye (Kálmány 1971^b. 339—352.).

¹⁰⁴ „A vas szelleműző természetének elgondolására akkor jött rá az emberiség először, amikor helyenként, más-más korszakban, a vas tulajdonságával megismerkedett.” A vas el tudta törni a réz- és bronzfegyvereket, legyőzte az azokhoz tartozó szellemeket is, s általa megingatta az egész ősi hitvilágot. Az elgondolás ősiségének a következménye az, hogy a vasat a világ számos népe szelleműzőként ismeri (Solymossy 1937. 348—362.).

¹⁰⁵ A körbenjárásnak, valamint a kör alakú tárgyakkal a néphit analógiás alapon körülzáró, gonoszűző, óvó vagy elhárító hatást tulajdonít (Szendrey Zs. 1938^a. 42.).

¹⁰⁶ A radina itt differenciáltabb, mint Háromszék más falvaiban, pl. Csernátonban, Szárazpatakon, Kőváron, ahol külön *frustukot* nem vittek, csak *kicsi-* és *nagyradinát*. Miklós 1975. 19. és saját gyűjtésem.

¹⁰⁷ Pontosabban a születési anyakönyv adatai szerint 1825—1834 között a faluban 23 férfi és 16 női, 1802—1815 között 45 férfi és 30 női, 1904—1909 között pedig 38 férfi és 26 női név volt.

¹⁰⁸ A monográfiában szereplő jeles napok naptári helyét és a hozzájuk fűződő társadalomnéprajzi szokásokat l. a *Jeles napok jegyzékében*.

¹⁰⁹ A társcoma *szárazkoma* megnevezése közvetve a keresztelés fő mozzanatának, a vízbemártásnak a néphitben betöltött szerepére utal. „A vízbemártás [...] minden népnél ősi: gonoszűző és tisztító hatású, sőt a vízbemártó és mártott közt bizonyos kapcsolatot teremt. Az ősi vízbemártás szokásai jobbára az első fürösztéshez tapadtak, de ennek az ősi népi szokásnak átvétele a keresztelés is [...] néhol [...] a főkoma és a komaasszony két ujját a gyermek fejére teszi, hogy a víz az ő ujjukat is érje, különben csak »száraz« lenne a koma-ság.” Szendrey Zs. és Szendrey Á. 1937. 163.

¹¹⁰ A banka feltehetőleg a magyar folklórterületen *Bagus*, *Bakus*, *Bankus* néven is ismert gyermekrablólényvel azonos, akinek a nevét Kálmány az osztják Banguus ‘mammutállat képében föld alatt lakó isten’ nevével hozza kapcsolatba (1893. 321.).

¹¹¹ Ez a bűrtípus a XVI. század folyamán keletkezett. (Ploss 1882. 120.).

¹¹² Ruth Benedict és Margaret Mead amerikai etnológusok szerint a csecsemőkori bánásmód nemcsak az egyén, hanem a közösség társadalmi-lelki alkatának alakításában is fontos szerepet játszik. Ahol „a gyermek a biztonság állandó melegségét érzi”, mint az arapeseknél, a társadalom is békés, nyugodt, nagyobb konfliktusoktól mentes; ahol viszont már a születés előtt arról folyik a vita, hogy megöljék-e, s ha életben hagyják, születésétől fogva csak elidegenítő, könyörtelen egoizmusra vezető hatásokról van kitéve, ott a társadalom is hasonló jellegű (Bodrogi 1970. 336.).

¹¹³ Ez a jelölésmód az elkövetkezőkben a *Játékkincs* c. részben idézett vagy bemutatott népköltészeti alkotásoknak a sorszáma utal.

¹¹⁴ Ezért lehet Rácz szerint a népgyógyászat „a távolabbi jövőbe tekintő gyógyszertervezés egyik kiindulópontja” (1978. 156.). Jelentősebb népi növényismereti és népgyógyászati munkák még: Vajkai 1943, Szabó—Péntek 1976 és Spielmann 1978. 158—166.

¹¹⁵ MSK LXII. 310.

¹¹⁶ MSK XLVI. 390.

¹¹⁷ AD 1974, 250.

¹¹⁸ A felnyitható vagy kihúzható fiókos kanapék a háromszéki medencében Erdővidéken és a Barcaságban egyaránt használatosak. Több felsőrakosi gyermek ma is közhalmi festett *padágyban* alszik. Kászónból két ilyen kanapétípust ismerünk, melyek közül az egyik szerkezetiileg tökéletesen egyezik az esztelnekivel (Kós 1972^a. 116—134.).

¹¹⁹ A fekvésre használt bútorformák legrégebb változatát, a *terpeágyat* az utóbbi időkben Kászónban is már csak gyermekeknek és szülő asszonyoknak vetették meg. „Ezt — írja Kós — ma is használják, de a tulipános bútorok elterjedése óta már nappal a magas lábú ágyak alá rejtik el. Így született meg a *karikáságy* változata.” 1972^a. 142. és 117.

¹²⁰ Amint a *terpeágy* a legrégebb ágyformát képviseli, úgy a *terpeasztal* is az asztalfélék ősből formáját őrzi. A moldvai csángók sok helyütt ma is erről esznek (Kós 1976. 197.). Ez volt a helyzet Kászónban is (Kós 1972^a. 143.). A felnőttek műveltségjavit tehát a gyermekek örökölték.

¹²¹ Ezt a változást mindenütt azonos okok eredményezték. A nagycsaládokban (Kalotaszegen csakúgy, mint Somogyban), de még a sokgyermekes kiscsaládokban is a nyolc-tíz apróság eleve nem fért el az asztalnál; nem beszélve arról, hogy a kicsik rendetlenkedése és enni nem tudása idegesítette volna a felnőtteket. A család szemefénye, az egyke viszont már más elbírálás alá esett (Kresz 1944a. 73.; Gönczi é.n. (1937.) 157—159.).

¹²² Általában, mint azt Kresz Mária is megállapította, a gyermekvisélet nincs olyan szigorú szabályokhoz kötve, mint a felnőtteké. Kalotaszegen is mód szerint egyik leányka hamarabb, a másik később kapta az első szoknyát, s azt eleinte ünneplőruhaként, a régi *köntössel* párhuzamosan viselte (1944^a. 91.).

¹²³ Ilyen nyitott oldalkamarás házakról számol be Kászónból: Kós 1972^a. 51. és 112—116. Hasonló a Sepsiszentgyörgyi Múzeum telkén elhelyezett, 1767-ből származó csikmenasági székely ház is.

¹²⁴ Hasonlót észlelt Kresz Kalotaszegen is: „A nevelés határozott, bár nem tudatos célja az, hogy a gyermek jó paraszttá, szorgalmas munkássá váljon. Ez a közös cél, és a paraszti élet egyéni-családi hasonlósága, a nevelés — amely alig nevezhető nevelésnek — eltérő módjai ellenére mégis egységessé formálja a gyermekek sorsát: mindnyájan elsősorban kihasználható munkaerők, egyformán beletartoznak családjukba, falujuk közösségébe és műveltségébe.” Kresz 1944^a. 92.

¹²⁵ A munka személyiségfejlesztő szerepére a múlt század végi pedagógusok már felfigyeltek. Láng írja: „A gyermek munkálása közben beszél, dalol, mesél, regél, füttyörész, dudorász, mondókákat, versikéket mond, s játszik is egyúttal. Amikor a gyermek dolgozik, testi és lelki erői a legbensőbbben ölelkeznek, legteljesebb, leggazdagabb a testi és lelki élet harmóniája, az ellentétek harca, s kiegyenlítődéjük.” Láng 1904. febr. 23.

¹²⁶ Az 1929-es mezőgazdasági összeírás szerint kiskorú, tizenöt éven aluli, a mezőgazdaságban állandóan foglalkoztatott munkaerő 61 személy: 28 fiú és 33 leány. Rec. agr.

¹²⁷ A gazdálkodó embernek, különösen az aratónak, szénamunkásnak vihar közeledtekor ugyancsak sietnie kellett. Innen ered ez a szólás, amelyet általánosítva bármilyen körülmények között, bármelyik rest emberre alkalmaznak.

¹²⁸ A jeles napokhoz fűződő időjósítások egy része a keleti és nyugati kereszténység hatására vezethető vissza, más része „a tapasztalatból és a középkori tudományból leszállott, eltanult babona. [...] Mert az időjárás tapasztalatokat s a gazdasági munkáknak azoktól irányított végzése rendjét — a római költőket is felhasználva — már a középkorban mindenütt kétsoros versikébe foglalták a naptárpótló csíziók szerkesztői; ezeket a versikéket azonban nem a naptári naphoz fűzték, hanem az akkori szokás szerint az ünnephez és a szentek emléknapjaihoz. A csíziók versikéit később a naptárak is átvették, s így idővel a nép közt is elterjedtek, és a versikék hiedelme a nép közt is meggyökeresedett.” Szendrey Zs. 1937^b. 323.

¹²⁹ A pástorkodásnak a gyermekek életében betöltött szerepét illetően megoszlanak a vélemények. Berzsényi szerint „az ökrészség, lovasság dologtalanságra, lopásra [a tilosban való legeltetésre gondol], ravaszságra szoktatja a gyerkőcöket” (1968. 338—339.). Koós a „rút, erkölcstelen beszédek” rója fel a számlájára (1890. 54—56.). E munka személyiségalkító szerepének pozitív vonatkozásaira az etnográfus Herman hívja fel a figyelmet. Szerinte a pástorkodó gyermek „már nyolc-kilenc éves korában a nagy és súlyos felelősség iskolájába lép. Kifejlődik benne a bámulatós éles megkülönböztető tehetség, természetismeret” (1902. 156—158.).

¹³⁰ A kaszálók őrzéséről a falu közössége minden évben falugyűlésen határozott. 1846-ban pl. „régőbbi ususok szerint” 11 *fűpásztor* és 1 *fűbíró*t választottak, a következőképpen írva elő azok kötelességét: „1) Kötelesek lesznek a füvekbe történendő károkat megfizetni, melyeket a tulajdonosok kötelesek lesznek a maga törvényes rendén meglátatni egy fűpásztor jelenlétében. 2) A füvekben találandó marháktól egytől csak egy garast vehetnek, meg-

kezesítvén a megtanált marhát. 3) A szántsándékolt praevaricatort pedig mindenkor fél forintig büntethetik meg. 4) Ha vidékbeli praevaricatort tanálnak a szénafüvekben, ezt mindenkor nyolc forintig büntetik. — A fűpásztoroknak minden birtokos fizet évenként két garast fűbérebe.” Eszt. jkv. 1846. máj. 14.

¹³¹ Erről tájékoztat az alábbi jegyzőkönyv: „1° Minthogy falvánk keblébe több személyek conventuos vagy a maga gyermekivel külön-külön barmaikat pásztorolytatják, s a külön pásztorlás következesével több káros terheket okoznak falvánk keblébe, 2° meghatározta közönségünk és jóváhagyta, hogy mától számlálva senki a maga barmát, akármi névvel nevezendő barmát külön pásztorolatni nem szabad, egy barom 3 Rf büntetés terhe alatt. 3° Mégis a pásztoroknak kötelesek bért megfizetni, mintha éppen a csordába járna.” Eszt. jkv. 1849 Szentgyörgy hava 11-dik.

¹³² A havasi hajlékokkal, továbbá a juh-, disznó- és kecskepásztorokodással kapcsolatos egyes adatokért Orbán Lázár bélafalvi gazdálkodónak tartozom köszönettel, aki az esztelneki erdőben fellelhető esztenatípusok kicsinyített másait elkészítette, és visszaemlékezéseit, több ízben írásban is megörökítette: *Leírás a nemes disznópásztorságról. Az erdei kaszálókról.* Kézirat, Sszgyörgyi Múz. gyűjt. Lsz.EA. 302.

¹³³ Ilyenszerűek a csíki fiatal pásztorok ideiglenes hajlékai is. Az esztelneki burdjállal, kalibával különösen a *félkalibájuk*, *seggenülőjük* egyezik (Vámszer 1977. 65—66.).

¹³⁴ A gyermekkori emlékeit felidéző Benedek Elek megkapó képet rajzol a havasi szénamunkákról: „Ihol már Piliske fölött tündököl az öreg Nap, sugarai bújócskát játszanak a nyolc kaszán. Közbe-közbe incselkednek velem a kaszások: — Hol a kasza, kicsi gazda? — ó, Istenem, dobog a szívem, ha volna egy kicsi kaszám! De nincs. Van azonban kicsi villám, gereblyém, még András nagyapó remekelte Gábor bácsinak, ő féltő gonddal őrizgette, s most enyém a szent örökség. Hiszen, csak száradjon el a harmat, odaállok én is, rendet teríteni!” „Villát vesz elő a vén füllentő is, Vajna Rózsi is, én is előveszem a kicsi villámot: másik oldalára fordítjuk a rendeket, hadd csókolgassa, melengesse a napsugár. Villa hegyén szárad a széna — mondogatja édesapám. Mennél többet forgatják, rázogatják, annál gyorsabban szárad. S amint a nap följebb, följebb emelkedik, a száradó széna édes illatával telik meg a levegő. Mely felséges illat! Emberek mesterkedése ehhez fogható illatot nem teremtet.” „Valahol csak szénaboglyát látok, mindig eszembe jut a nap: hány ilyen boglyán forogtam a karó körül, rátaposva minden villa szénára, amit édesapám erős karja hozzám emelt, elibém tett le! Maga szerette rakni a boglyát, s egy kisgyermek éppen elég volt arra, hogy tömörre tapossa a szénát, elébb-elébb lépve, forogva a karó körül. Mikor aztán feladta az utolsó villa szénát, mondta: — No, bátyámuram, most csússzon le. — És én csúsztam bátran a boglya domború hasán, mert a két erős kar kitérve várt reám, aztán szépen összekapcsolódott a derekam körül, széles keblére ölelt édesapám, úgy eresztett le a földre. Ezeknek a perceknek a melegségét, édességét most is érzi öreg szívem. Édes, jó meleg szívű apám!” 1959. 94, 95, 96, 103.

¹³⁵ A szolgák és szolgálók bérét részletesebben a Nyárad mentéről Molnár írta le (1978).

¹³⁶ B. kiv.

¹³⁷ H. kiv.

¹³⁸ Ez derül ki egy 1815-ben keltezett esztelneki periratból, melyben a jobbágyok, sőt több gyalogkatonára is ujjlenyomattal azonosította kilétét. GubTrans 3438/815.

¹³⁹ Hszék népokt. 98—100.

¹⁴⁰ Benedek E. 1898. 193—208.

¹⁴¹ Uo. 208.

¹⁴² Egy 1933-ban keltezett és jelenleg Kiss Zoltán tulajdonában levő kéziratos jelentésből tudjuk, hogy az iskolalátogatás csak 50—60%-os volt, aminek fő oka a megfelelő ruha- és lábbeli hiányában keresendő.

¹⁴³ Ezt a helyzetet Bartha K. pedagógiai szakíró így jellemzi: „Nagy baj, hogy a legtöbb iskolai mulasztás éppen a gyakorlati időre esik. A mai büntetéspénz kirovási és behajtási rendszer mellett ezen segíteni nem lehet. A jobb módú szülő szívesen fizet három korona bírságot, csak hogy gyermekét az őtzi munka idején a gazdaságban használhassa. A szegény ember pedig nem járhatja, mert tudja, hogy a szegénység es behajthatatlanság okán ügyis törlik a kiszabott büntetést.” 1912. dec. 20.

¹⁴⁴ Uo.

¹⁴⁵ Ma már köztudomású, hogy az egyházi ünnepek időpontja a pogánykori ünnepekkel esik egybe.

¹⁴⁶ Az életet és erőt adó, a fény és sötétség küzdelmét a fény javára eldöntő napot az ókori Keleten Mithra, ill. Mithrasz istenség személyesítette meg, es körülötte valóságos kultusz, misztérium alakult ki, melyet az I. században a keleten járó katonák Rómában és a provinciákban is elterjesztettek (Mit. 178, 182, 267, 268.). A Mithrasz születésének legendá-

ját megörökítő ábrázolások szerint a gyermek napisten jobb kezében tört, bal kezében pedig fáklyát, ill. földgömböt tartott. A mi aprószenteki mondókánkban a gyermek Jézus aranyalmát és aranyvesszőt fog a kezében. A kettő közti rokonságra a közelmúltban Dömötör hívta fel a figyelmet (1974. 139—143.).

¹⁴⁷ Meséinek folklorizálódására már maga Benedek Elek is felfigyelt: „Valahol csak megfordultam az országban, megszólaltattam a falusi mesemondókat. Alig mondtak olyat, amelyet ne ismertem volna, s bizony megesett nemegyszer, hogy csaknem szóról szóra mondták el nem egy mesémet, melyet régebbi könyveimben, meg ebben a Magyar mese- és mondavilágban olvastak.” — idézi Faragó 1967. 24—25. A kérdésről l. még Kovács Á. 1961. 439—441. és 1971. 138—188.; Vöö 1967. 6. és Faragó 1969. 579—587.

¹⁴⁸ Ezért ha fel is sorolnak olvasmányaikból néhány mesecímet (például: *Többsincs királyfi*, *Terülj, terülj, asztalkám*, *Mindenjáró malmocska*, *Piroska és a farkas*, *Hófehérke*, *Béka király*, *Világszép nádszálkisasszony*, *A kecske és a három gidó* stb.), nem vállalkoznak az elmondására. Gyermekszájából végül is csak egy tréfás mesét (*Ne bújj, cigány, látlak*) és egy eredetmondát (*A kutya és a nyúl barátsága*) sikerült hallanom.

¹⁴⁹ Ezt tanúsítja Nagy Antal 1890-ből keltezett kéziratos énekeskönyve, melyben aránylag még kevés a műdal, szemben a későbbi keltezésű hasonló füzetekkel.

¹⁵⁰ A serdülő- és ifjúkor főként mint a gyermekkor záró, annak egyes velejáróit (munka, nevelődés) kiteljesítő, másokat (játék, szórakozás) átlényegítő életciklus érdekelt. Tanulmányozásához haszonnal forgattam a 21. jegyzetben említetteken kívül Szendrey Zs. és Szendrey Á. (1937. 169—185.), Fél (1941^a. 250—260.), Belényesy (1958. 47—86.), Jávör (1970) és Faragó (1978. 220—231.) munkáit.

¹⁵¹ Ezeket az adatokat az alábbi, 1885-ben keltezett kéziratos jelentésből merítettem:

Névsoros kimutatás az 1885/6-os tanév iskolaköteles leány- (ill. fiú-) gyermekekről korszály szerint 1870. szept. 1-től 1879. szept. első napjáig. Kiss Zoltán tulajdonában.

Ismétlősök születési éve	L e á n y o k		F i ú k	
	Iskolakötelesek	Nem járnak	Iskolakötelesek	Nem járnak
1870	4	1 (szolgál)	4	4 (szolgál)
1871	4	1 (szolgál)	3	3 (szolgál)
1872	7	4 (szolgál)	4	4 (szolgál)
1873	6	1 (szolgál)	3	1 (szolgál)

¹⁵² L. 8. sz. jegyzet. Mindezek mellett funkcionális elemzéssel próbálkozott meg még Heiszler is, aki a fiújátékok helyét, időpontját, életkor szerinti megoszlását és gyakoriságát taglalta, és eredményeit grafikusán is ábrázolta (Heiszler, 1944.).

¹⁵³ Gönczi 1949, Bakos 1953.

¹⁵⁴ Kerényi 1957, Hajdu 1971, Selmecezi 1972, *Cinege, cinege, kismadár* 1975, *Bújj, bújj, zöldág ...* 1976 és *Kivirágzott a diófa ...* 1977.

¹⁵⁵ Kresz 1948.

¹⁵⁶ Ilyenszerű a Kerényié, mely egyetlen műfaji alcsoport játékeit, az énekes-táncos játékokat mozdulatanyaguk alapján osztályozza (MNT. I. 1957).

¹⁵⁷ Ezt az elvet követi Kresz 1944 és Bakos 1953.

¹⁵⁸ Tulajdonképpen erre törekszik Lajos 1968 és Markó 1953.

¹⁵⁹ Elődeim játékrendszerzéseik túlzott széttagoltságuk miatt nem feleltek meg céljainak. Elképzeléseimhez a Lajosé (1968) állt közelebb, amit összevontam, és egyes vonatkozásaiban módosítottam.

¹⁶⁰ A Lajos játékrendszerében a dajkarimek s általában a felnőttek ölbéli gyermekkel folytatott játékaik egyáltalán nem szerepelnek, az egyszemélyes dalocskák viszont a *Játék a természeti környezettel* című kategória tartozékai (1968. 147.). Ezek ugyanakkor jelen vannak a Kerényi műfaji szempontú osztályozásában is (1957. 703, 712, 787—788.).

¹⁶¹ Ezek Lajosnál részben a *Játék a természeti környezettel*, részben pedig a *Népszokások utánzásai* címszó alatt, tehát két különböző kategória között osztoztak meg (1968. 146. 155.). Szerintem legfőbb vonásuk a szabályoktól, kötöttségektől való mentesség, s ezért együvé sorolhatók.

¹⁶² Ez a játékcsoport Lajosnál *Játékszeres játékok* címen szerepel (1968. 147.).

¹⁶³ Lajos műszava: *Szervezett társasjátékok* (1968. 149.), az Igazé: *Kötött népi játékok* (é.n. 5, 6.)

¹⁶⁴ Lajoséval azonos kategória, de némiképp módosított, belső tagolással (1968. 153—155.). E játékcsoportot Hajdu is rendszerezte (1971. 23—26.).

¹⁶⁵ Lajos 1968. 149—152.

¹⁶⁶ Lajos a beugrató és nevetető játékokat két külön kategóriába sorolta (1968. 155—156.). Én ezt a vegyes csoportot az énekes-táncos és mozgásos vagy testedző játékoktól eltérő sajátos funkciójuk alapján vontam össze.

¹⁶⁷ Folklorisztológiai felmérést szakirodalmunkban eddig — tudomásom szerint — mindössze Faragó és Ráduly végzett (Faragó 1976, Faragó—Ráduly 1969, 1971, Ráduly 1975) a balladák és bölcsődalok kapcsán. A játék műfajánál fogva bizonyos mértékben más problémákat vetett fel, s ezek megoldásához magamnak kellett kidolgoznom a járható utat.

¹⁶⁸ A szakirodalomban műjátéknak nevezik az idegen eredetű vagy népies műdalokból alászállt kétesebb értékű darabokat. Németből fordított, óvodán, iskolán át terjesztett játék a *Megy a gyűrű vándorútra*, *A gazda rétre megy*, *Repülve jön egy madárka*. Zeneileg lényegesen közelebb állnak a magyar népi gyermekjátékokhoz, csak egyes fordulataikban őrzik az idegen ízt az olyan játékok, mint a *Zöld fű, zöld fű a lábam alatt* és *Nyuszi ül a fűben*. Német játékok átvétele mellett a múlt század nevelői részben népies műdalokra, részben idegen szellemben fogant saját gyártnányú dallamokra költöttek erőltetett, mesterkelt szövegeket óvodai, iskolai használatra. Számos ilyen tandal is fennmaradt a nép emlékezetében, mint pl. *Körben áll egy kislányka*, *Dombon törik a diót*, *Ajtó, ablak nyitva van*, *Hej szénája-szénája*, *Süssünk-süssünk valamit*, *Beültettem kis kertemet* (Borsai 1977. 75—76.). L. még a *Játékkincs* 73. sz. jegyzetét.

¹⁶⁹ Szépen jellemzi a gyermekjátékdalok változékonyságát Kodály: „A felnőttek zeneéletében gyakran már eltűnt a naiv, ősi játékos ösztön, amely itt még szabadon működik. A felnőttek, már csak a kerek szöveg miatt is, jobban ragaszkodnak megmerevedett, állandó formákhoz. Itt, mint az apró balatoni kagyló, tapadnak össze a motívumok, mindig másképp; mint mikor álmunkban egy alak két vagy több személynek vonásait mutatja egyszerre, úgy rajzanak, egyesülnek, szétválnak a dallam-atomok. A népköltés örök rejtélye: a szétporlasztott egészek s az új egészekké tapadó heterogén elemek csodálatos rajzása. Ez a folyton forrongó kohó, melyben egyszerre születnek új szintézisek és bomlanak föl régi egységek, egyszerre születik az új és hal meg a régi — de újjászületik, ami benne maradandó —, az élet rajzásának sokkal kisebb tükörképe, mint a műköltés, műzene, a maga rögzített, változhatatlan formáival.” MNT I. 1957. XIV.

¹⁷⁰ Népi tárgyakat ma inkább az egykori módosabb gazdák eleve jobban felszerelt háza táján lehet találni. Míg ugyanis a bérmunkás réteg az idegenben meglátott polgári javakat pénzen megvásárolta, a helyhez kötöttebb földművesek tárgykészletük elemeit csak indokoltabb esetben cserélték ki: újításaik elsősorban a munkatermelékenység fokozását szolgálták.

¹⁷¹ Így fogalmazza meg Mead a művelődés legfőbb összetevőit. Id. Bodrogi. In Mead 1970. 335.

¹⁷² Kálmány 1882. 190.

¹⁷³ Kresz 1944a.

¹⁷⁴ Uo.

¹⁷⁵ Mindhárom német szociológust, Dietzet (1927), Günthert (é.n.) és Plossot (1882) Kresz idézi (1944a).